

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 6, December 2019

DOI Number: 10.9737/hist.2019.813

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 14.10.2019 Kabul Tarihi: 25.10.2019

Atf Künyesi: Seyfettin Kaya, "Ortaçağ Arap-İslam Devletlerinde İlm-i Nücum ve Müneccimlik",
History Studies, 11/6, Aralık 2019, s. 2311-2324.

ORTAÇAĞ ARAP-İSLAM DEVLETLERİNDE İLM-İ NÜCUM VE MÜNECCİMLİK

Ilm-i Nujûm and Munejjimness in Medieval Arab-Islamic States

Dr. Seyfettin Kaya

ORCID No: 0000-0003-2181-5973

Siirt Üniversitesi

HISTORY
STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

Volume 11
Issue 6
December
2019

Öz: Kehanette bulunma arzusu ve astroloji eski çağlardan beri milletlerin ve uygarlıkların yakından takip ettikleri bir olgu olmuştur. İlkçağlardan beri kullanılan astroloji ile ilgili kavramlar, fetih hareketleri sonucunda Arap-İslam Devleti'nde daha da ilgi çekmeye başlamıştır. İslam dini ve Hz Peygamber tarafından kesin bir şekilde yasaklandığı ifade edilmesine karşın, geleceği merak etme düşüncesi ve insani zafiyetlerden dolayı Müslüman toplumda ve İslam devletlerinin yönetici sınıfı arasında gelecek ile ilgili kehanet ve astroloji varlığını sürdürmüştür. Özellikle, Abbasilerde ve Orta Çağ İslam dünyasında var olan diğer Arap devletleri *ilm-i nücûma (astroloji)* ilgi göstermişlerdir. Abbasiler (750-1258), Fatımiler (909-1171) ve Endülüs Emevileri (756-1031) dönemlerinde devlet sarayında farklı zamanlarda ve farklı hükümdarlar tarafından birçok müneccim görevlendirilmiştir. Abbasi döneminde, *Ebu Maşer* ve *İbn Nevbaht*, Fatımiler döneminde *İbn Yunus* ve Endülüs Emevileri döneminde *İbn İshâk* ve *Mesleme el-Mecrîti* öne çıkmışlardır. Hatta zaman zaman hükümdarlar müneccimlere danışarak karar alırlardı; bir savaşa veya barışa müneccimlere danışmadan karar verilmezdi.

Anahtar Kelimeler: Astroloji, Müneccimlik, İlm-i nücûm, Abbasiler, Fatımids

Abstract: The desire to prophesy and astrology has been closely followed by nations and civilizations since ancient times. As a result of the conquest movements, the concepts related to astrology, which has been used since ancient times, have begun to gain more attention in the Arab-Islamic State. Although it was stated that by Islamic religion and the Prophet was strictly prohibited, prophecy and astrology continued in the Muslim society and among the ruling class of the Islamic states due to the thought of the future and human weaknesses. In particular, the Abbasids and other Arab states that existed in the medieval Islamic world showed an interest in *ilm-i nücûm (astrology)*. During the Abbasid (750-1258), In the Fatimids (909-1171) and Andalusian Umayyad (756-1031) periods, many munejjim were appointed by the rulers of the state palace at different times. *Abu Maşer* and *Ibn Nevbaht* in Abbasid Period and *Ibn Yunus* in the Fatimids Period and *Ibn Ishaq* and *Mesleme al-Mecrîti* came to the fore during the Andalusian Umayyads Period. Even, from time to time the rulers would make decisions in consultation with astrologers; a war or peace decision would not be taken without consulting them.

Key Words: Astrology, Munejjimness, Ilm-i nujûm, Abbasids, Fatimids

Giriş

İnsanoğlu, eski çağlardan beri geleceği merak etme arzusu taşıdığı için kehanet ve astrolojiye ilgi duymuştur. Çeşitli toplumlarda ve kültürlerde bulunan insanlar, müneccimler vasıtasıyla kehanetlere başvurarak gelecekte haber almak ve bu haberler doğrultusunda alınması gereken tedbirlere başvurmak için yoğun bir çaba içerisine göstermişlerdir. Musevi

tarihçilerine göre astroloji Hz. Âdem'e vahiy yoluyla öğretilmişti ve insanlar büyük tufandan daha önceleri bilim, kültür, sanat ve özellikle astrolojiyi öğrenmişlerdi. Hz. İbrahim de astrolojiyi Kalde'de (Mezopotamya) öğrenmiş ve daha sonra Mısırlılara öğretmiştir. Hz. Âdem, Hz. İbrahim'e İbranilerin geleceği ile ilgili konuşurken yıldızlara bakmasını istemiştir. Ancak astroloji ile ilgili bilgiler bu mistik rivayetlerle sınırlı değildir. Nitekim astroloji ve müneccimliğin kökenini M.Ö. IV bin yıllarına kadar götürenler de bulunmaktadır. Eski uygarlıklardan Mısır, Babil, Çin ve Kalde'de kehanette bulunmak ve insanlara gelecekteki haber vermek amacı ile falcılar görev yapmışlardır. Falcılığa dair en eski örneklerin Mezopotamya'da olduğuna dair iddialar da bulunmaktadır. Mezopotamya'da astrolojinin Sümerler döneminde başlayan gelişimi Babiller döneminde devam etmiştir. Bu konuda bilgi veren en eski kaynaklardan biri *Enuma Anu Enlil*¹ (MÖ.1700) isimli antik Babil tabletleridir. Bu tabletlerde Venüs'ün döngüsü ile ilgili bir takım kehanetlerde bulunmaktadır. Bu tabletleri izleyen takribi kanıtlar Babillilerden kalma ay tutulmalarını gösteren tabletlerdir.

Kehanette bulunma ve astroloji çalışması yalnız siyasi güçler tarafından yürütülmemiştir. Aynı zamanda kişisel düzeyde astrolojik çalışmaların da olduğu görülmüştür. Kişisel astroloji ile ilgili sürece ne zaman geçildiğine ilişkin kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak yine de bunun Mezopotamya'da benimsenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Babil bölgesi M.Ö. 539'larda Persler tarafından ele geçirilmiş ve Zerdüşt'lüğün tesirinde kalan Babil'de metafizik kapsamına giren konularda bazı bakış açılarının, bazı yaklaşımların bir değişim sürecinden geçtiği görülmüştür. Bu süreçten kehanet ve astroloji de etkilenmiş ve her insanın ayrı bir "birey", ayrı bir "evren" olduğu görüşü daha bir ön plana çıkarak, kişisel doğum haritası kavramı astrolojik literatüre girmiştir. Bu metafizik unsurlar sıkça Batı dünyası tarafından yıllarca kullanılmıştır. Yaklaşık M.S. 600'lü yılların başına kadar, astrolojik üstünlük batı dünyasının elinde bulunmuş, çok büyük gelişmeler olmasa da çalışmalar sürekli devam etmiştir. VIII. yüzyıldan itibaren üstünlük doğu dünyasına kaymış, XIII. yüzyıla kadar batıda fazlaca gelişme olmamıştır. Ancak İslamiyet'le birlikte Araplar her alanda öne çıkmışlardır. Özellikle matematik alanda yaptıkları çalışmalarla, bugün bile kullandığımız Arap noktaları gibi bazı özel uygulamaları geliştirmişlerdir. *Maşa'allah b. Eserî, Ebû Maşer, Ya'kub b. Kindî* gibi Arap astrologlar da çeşitli dönemlerde yaşamışlar, günümüze ulaşan eserler yazmışlardır.

1. İlm-i Nücum (Astroloji) Kavramı

İslâm bilim literatüründe, "*ilm-i ahkâm-ı nücûm*", "*sınaat-i ahkâm-ı nücûm*" veya kısaca "*ilm-i nücûm*", "*ahkâm-ı nücûm*", "*ilm-i hey'et*", "*ilm-i eflak*" diye ifade edilen astroloji ve astronomi, XIX. yüzyıla kadar tek bir bilim dalı olarak kabul edilmiştir. İslam uygarlığında hem astrologlar hem de astronomlar "*müneccim*" kelimesiyle ifade edilmiştir. Bu anlayış Osmanlı Devleti döneminde (1299-1918) de değişmemiş ve olduğu gibi devam etmiştir.² Nitekim Kâtip Çelebi (ö. 1659), ünlü eseri "*Keşfü'z-zünûn*"da bu konuya değinmiş ve *ilm-i nücûmun* üç periyottan meydana geldiğini açıklamıştır. Bu periyotlardan ilk ikisinin astronomi;

¹ Erken astroloji, Asurlar, Babiller veya Akadlar dönemine aittir. Bu dönemden itibaren Kral Ashurbanipal'in emri altında da uygulanmasına rağmen orijinal hali M.Ö. II. bin yılına tarihlenen "*Enuma Anu Enlil*" adında eski bir alâmet dizisi astrolojinin en temel dayanaklarından biri olmuştur. Astrolojinin ilk zamanlarında farklı işaretler aracılığıyla tahminler yapıldı. Örneğin güneş tutulması çok önemlidir. Asur döneminde, tutulmalar neticesinde tahminler erkenden yapılabiliyordu. Çok sayıda Asur astrolog tutulma tabletlerini ayrıntılı bir şekilde inceleyerek gizliliği esas alarak sundukları bir rapor ile tahminlerini krala bildirirlerdi. Güneş tutulması tarafından öngörülen talihsizliği komşu ülkeye afetme bir gelenek haline gelmiştir. Bkz. Enn Kasak, *Ancient Astrology As A Common Root For Science And Pseudo-Science, Folklore*, Vol. XV, Tartu 2000, s. 87.

² C. A. Nallino, "Astroloji", *İA*, c. I, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s. 682; Salim Aydın, İstanbul Muvakkithaneleri ve Muvakkitleri, İBB Yayınları, İstanbul-2009, s. 9.

son ve üçüncü aşamanın astrolojinin veya *ilm-i nücumun* konusu olduğundan bahsetmektedir.³ Bu konuya değinen İbn-i Haldun, “yıldızların gökyüzündeki hareketlerinden, varlıkların etkilendiğini ve bunun sonucunda varlıkların birbiri karşısındaki durumlarından bir mizaç oluştuğunu ve bu mizacın havaya karıştığını, *ilm-i nücum işi ile uğraşan müneccimlerin sezgi yolu ile havanın etkisini gözetip tahminlerde bulunduğunu*” dile getirmiştir.⁴ Bu konudaki bilgilere Batı literatüründe de rastlanmaktadır. Nitekim Batlamyus, yıldızların doğal unsurlar üzerindeki etkilerinin gözlemlenmesinde oluşan doğal astroloji ve yıldızların insan kaderi üzerindeki etkilerinin gözlemlenmesinde oluşan yargısal astroloji olmak üzere *ilm-i nücumu* iki kısma ayırmıştır.⁵ Temelde *ilm-i ahkâm-ı nücumun* veya *ilm-i hey’enin*, *ilm-i hey’e* (astronomi) ile arasındaki fark, *ilm-i nücumun* yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sistem sayesinde geçmiş, şimdiki durum ve geleceğe dair bilgi elde etmenin mümkün olduğuna inanılmasıdır; bu anlamda *ilm-i nücum* astronominin metafiziğidir. Cahiliye döneminde bu bilim dalı Araplar tarafından yaygın bir şekilde kullanılmış ve bazı Araplar gökyüzündeki yıldızlara tapmışlardır.⁶ Bu konu gelecek ile kehanetlerde bulunan “*mel-hame*” adlı kitaplarda da ele alınmıştır. *Mel-hamelerin* en meşhuru Hz. Danyel’e istinat edilen kitaptır. Bu kitapta Hz. Danyel’in bildirdiği kehanetler ve müneccimlik hakkında bilgi veren kitapta, Hıristiyan Takvimi, Kıpti Takvimi ve Arap Takvimine göre olası yeryüzü olaylarının olabileceği bilgisine yer verilmiştir.⁷

2. İlm-i Nücumun Arap-İslam Devletlerinde Ortaya Çıkışı

*İlm-i nücum*a ait ilk kaynakların antik Mezopotamya ve Mısır’a ait olduğunu yukarıda da ifade etmiştik. Ancak ikinci, üçüncü ve dördüncü aşamadaki kaynaklar İslam dünyasını doğrudan etkileyen unsurlar olacaktır. İkinci aşamada Eski Araplar, doğum sırasında gözlenen işaret ve olaylardan aldıkları portreleri çıkardılar ancak yıldızlara açıkça atıfta bulunmadan bunları fal ile ilgili söylemlerle dile getirmeye çalıştılar. Bu dönemde yeni doğanın burcunu çizme uygulaması köklü bir gelenek haline geldi. Üçüncü aşamada Arap astrologlar veya müneccimler tarafından Yunan, Helen ve Romalılara ait kaynaklar Arapçaya çevrilmiştir. Dördüncü aşamada ise Sasanilerden kalma bazı kaynakların Arapçaya çevrilmesi yer almaktadır. Böylece Roma ve Helen İmparatorluklarının, orijinal Pehlevi metinlerinin Müslüman Araplar tarafından revize edilmesi Araplar arasında *ilm-i nücumun* gelişimine zemin oluşturdu.⁸

Cahiliye Dönemi Arapları *ilm-i nücum*a büyük bir ilgi göstermişlerdir. Araplar geleceklerini öğrenmek ve gâipten haber almak için yaygın bir şekilde *ilm-i nücum*a başvurmuşlardır. Ancak bu tavır İslamiyet’in özüne ters düştüğü için *ilm-i nücum* ve yıldızlara tapınmak Hz. Muhammed tarafından şiddetle yasaklanmıştır.⁹ Tüm bu yasaklamalara rağmen Emeviler döneminde (661-750) Müslümanların *ilm-i nücum* ile ilgili kaynakları Arapçaya çevirmelerine şahit olmaktayız. Emeviler hanedanına mensup Hâlid b. Yezîd (ö. 102/720 civarında) Batlamyus’un “*Kitâbü’s Semere*” adlı astrolojik eserini Arapçaya tercüme ettirdi.¹⁰ Abbasiler döneminde (750-1258) saray astroloğu olarak görev yapan Ebu Mâ’şer “*Halîd b. Yezîd’in*

³ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunun*, c. II, nşr. M. Şerafeddin Yaltkaya, Maarif Vekâleti, İstanbul 1943, s. 1930-1931; Salim Aydüz, “Osmanlı Devleti’nde Müneccimbaşılık”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, 1955, İstanbul 1995, s.159; Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 9.

⁴ İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, c. I, Çev: Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul 2004, s. 148.

⁵ Toufic Fahd, “Nudjûm”, *EL²* (İng.), vol. VIII, Leiden 1995, s. 105-108.

⁶ Tevfik Fehd, “İlm-i Ahkâm-ı Nücum”, *DİA*, TDV Yayınları, c. XXII, İstanbul- 2000, s. 124-126.

⁷ Toufic Fahd, *La Divination Arabe*, Université de Strasbourg, Leiden 1966, s. 408.

⁸ Toufic Fahd, “Nudjûm”, VIII, s. 105-108.

⁹ Tevfik Fehd, “İlm-i Ahkâm-ı Nücum”, XXII, s. 124-126.

¹⁰ Ali Bakkal, “İslâm Astronomi Tarihinde İbn Rüşd: Büyük İslâm Filozofu İbn-i Rüşd”, *Diyanet Dergisi*, c. XLVIII, Sa. 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2013, s. 198.

astroloji ile uğraştığını, bu alanda bir eser yazdığını ve bu eserin tanınmış astrolojik eserlerden biri olduğunu” ifade etmiştir.¹¹

Abbassiler döneminde (750-1258) ise tercüme hareketleri yaygınlaşmış ve *ilm-i nücûma* dair yeni kaynaklar Müslümanlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. *İlm-i nücûm*, Abbasi halifesi *Me'mûn* döneminde (813 - 833) önemli bir gelişme göstermiştir. Bu alanda Hintliler tarafından yazılan “*Siddhanta*”; Sâsâniler tarafından yazılan “*Zic-i Şâh*” (*Zic-i Şehriyâr*) ve Mısır’da yaşayan Yunanlı Batlamyus’un “*Tetrabiblos*” adlı yapıtları Arapçaya tercüme edilmiştir. Abbassiler döneminde (750-1258) saray astroloğu veya müneccim olarak görev yapan *Maşa'allah b. Eserî*, *Ebû Mâşer* ve sonrasında *Harezmi* bu yapıtlardan önemli ölçüde istifade etmişlerdir.¹² Muhtemelen Abbasi halifesi *Me'mûn* döneminde (813-833) kurulan *Beytü'l-Hikme* kurumundaki tercüme faaliyetlerinin artmasına paralel olarak *ilm-i nücûma* ait eserlerin Arapçaya tercümesi de hızlanmıştır. *I. Şâpûr* döneminde (240-272) Pehleviceye çevrilen Hellenistik Dönem (M.Ö. 323- M.S. 30) astroloğu *Dorotheus Sidon*'a ait heksametreler¹³ (*Carmen Astrologicum*) *Ömer b. Feruhân et-Taberî* (ö. 815) tarafından Arapçaya çevrilmiştir.¹⁴ Sasani kralı *I. Anuşirvan* (531-579) tarafından Pehlevi diline çevrilen Roma İmparatorları *Hadrianus* (MS 117 - MS 138) ve *Antoninus Pius* (M.S. 138-M.S. 161) döneminin önemli bir astroloğu *Vettius Valens*'e ait Antoloji eseri, bu dönemde Arapçaya çevrilmiş ve *ilm-i nücûm* erbabı Araplar tarafından kullanılmıştır. Ayrıca yine Sasanilerden kalma “*Zerdüşt Fi'l - Nücûm Vata*” adlı kaynak Arapçaya çevrilmiştir. Nitekim *İlm-i nücûma* ait Sanskritçe eserler İran'da da popülerdi. Birçoğu Perslere ait ilk İslami *ilm-i nücûm* kitaplarına çok sayıda Hint teorisi dâhil edilmişti. Bunların çoğu Pehleviceden Arapçaya tercüme edilmiştir. Böylece Roma ve Helen İmparatorluklarının, orijinal Pehlevi metinlerinin Müslüman Araplar tarafından revize edilmesi *ilm-i nücûmun* Araplar arasında gelişimine zemin oluşturdu.¹⁵

3. Emeviler ve Abbassilerde *İlm-i Nücûm* ve Müneccimlik

Ortaçağ Arap toplumunda Hz. Muhammed döneminde (571-632) Kuran-ı Kerim'in yasaklamasından dolayı müneccimliğe pek rastlanmamıştır. İslam'ın bu ilmi yasaklaması, akaid ve fıkıh âlimleri ile filozofların *ilm-i nücûmu* boş ve manasız olarak değerlendirmesine yol açmıştır. İslam toplumunda *ilm-i nücûmun* pratik hayata uygulanmasını engellemiştir.¹⁶ Ancak Emeviler döneminde (661-750) başlayan çeviri hareketleri *ilm-i nücûma* olan ilgiyi yeniden canlandırmıştır. Emeviler zamanının ünlü müneccimi *Tufeyl Rumi*, “*İslam milletinin, büyük kıranın süresi kadar, yani 960 sene devam edeceğini, bu milletin başlangıcında olduğu gibi kıran tekrar akrep burcuna dönüp, gezegenlerin konumları değişince, ümmetin işlerinin bozulacağını veya tahminlerin aksine her şeyin yeniden başlayacağını*” ifade etmiştir.¹⁷

Abbassiler döneminde (750-1258) tercüme faaliyetleri olgunlaşmış ve *ilm-i nücûma* bağlı olarak müneccimlik ortaya çıkmıştır. Abbasi halifeleri müneccimleri sarayda istihdam etmiş ve önemli olayların akışını müneccimlerden öğrenmeye çalışmışlardır. Abbassilerin ikinci halifesi olan *Mansûr zamanında* (754-775) hız kazanan tercüme hareketleri sırasında *ilm-i nücûma* duyulan ilgi artmıştır. Bu dönemde öne çıkan müneccimlerin başında *Ebû Sehl b. Nevbaht* yer almaktadır. Halife Mansur'un iktidarının sonlarına doğru öldüğü düşünülen babasının

¹¹ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. I, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 4.

¹² Zeki Tez, *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1991, s. 80-81.

¹³ *Gök cisimleri ve yıldızların konumlarını gösteren tablolarından oluşan astrolojik içerikli ölçümleridir.*

¹⁴ D. Pingree, “Astronomy and Astrology in India and Iran”, *ISIS*, LIV (1963), s. 241-242.

¹⁵ Toufic Fahd, “Nudjûm”, VIII, s. 105-108.

¹⁶ Salim Aydüz, *a.g.m.*, s.162

¹⁷ İbn-i Haldûn, *a.g.e.*, s. 442.

yerine baş müneccim olan *Ebu Sehl b. Nevbaht*, halifenin güvendiği kişilerden biri haline gelerek 775 yılında onunla birlikte Mekke'ye hac yapmaya gitmiştir.¹⁸ Halife *Mansur*'un çok nüfuzlu saray müneccimi olan *İbn Nevbaht*, Bağdat şehrinin kuruluşunda yapılması gereken astronomi hesaplarını *Maşa'allah b. Eserî* ile birlikte görev almıştır.¹⁹ Hatta Halife *Mansur*'dan sonra başa geçen *el-Mehdi* (775-785), *el-Hadi* ((785-786)) ve *Hârûn er-Reşîd* (786-809) dönemlerinde her işte kendisine danışılmasını sağlamış ve bütün müneccimlerin başı olarak görev yapmış ilk kişi olmuştur.²⁰

Abbasiler döneminde *ilm-i nücûm* erbabı yalnız sarayda istihdam edilmemiştir. Bu işle uğraşanlar müneccimlerin savaflara katılmaları sağlanmıştır. Bu iddiamıza en güzel örneğe *Mehdi* döneminde (775-785) rastlamaktayız. *Mehdi* döneminde (775-785), oğlu *Hârûn er-Reşîd*'in katıldığı bir savaşa müneccimlerin de katıldığı görülmüştür. Nitekim bu savaşa katılan müneccimlerden biri *Abbasi Devleti*'nin (750-1258) başına istikbalde gelecek olaylar hakkında bilgiler vermiş ve Halife *Mehdi*'nin iktidarının 20 yıl süreceğine değinmiştir. Ancak Halife *Mehdi*'nin hoşuna gitmeyeceği düşünülen bu bilgi hükümdardan saklanmaya çalışılmıştır.²¹

Abbasiler öneminde (750-1258) hilafet sarayında müneccimlerin en çok görüldüğü dönem Halife *Me'mûn* Dönemi (813-833) olmuştur. Halife *Me'mun* döneminde (813-833) *Maşa'allah b. Eserî*, *Mûsâ b. Şâkir* ve *Yahyâ b. Ebû Mansûr* gibi isimler saray müneccimi olarak öne çıkmışlardır. Bu dönemde *ilm-i nücûm* ile ilgili kaynakların Arapçaya çevrilmesi önem kazanmıştır. Sasanilerde güçlü ve kadim bir *ilm-i nücûm* geleneğinin bulunması, Abbasi sarayında İran kökenli müneccimlerin çalışmasına ortam oluşturmuştur. Bunların başında gelen kişilerden biri de *Ömer b. Ferruhân et-Taberî*'dir. Bu konuda *İbnu'l-Kıftî* önemli bilgiler vermektedir. *İbnu'l-Kıftî ve Sâid el-Endelûsî*, "*Ömer b. Ferruhân et-Taberî'nin, ilm-i nücûm ve bu ilmin hükümleri konusunda döneminin en iyilerinden biri olduğunu*" ifade etmiştir.²² Yine Halife *Me'mun* döneminde (813-833) müneccim olarak çalışan kişiden biri *Mâşâllah b. Eserî*'dir. Aslen bir Yahudi olan *Mâşâllah b. Eserî*, 762 yılında Bağdat'ın kuruluşunda şehrin konumunun ve koordinatlarının belirlenmesi için yapılan çalışmalarda görev almış ve Halife *Me'mûn*'un sarayında müneccim olarak çalışmıştır. Ancak Halife *Me'mûn*'un iktidarının ilk yıllarında 815 yılında hayatını kaybetmiştir.²³ Halife *Me'mûn* döneminde (813-833) Abbasi sarayında çalışan kişilerden diğer birinin *Mûsâ b. Şâkir* olduğu ifade edilmektedir. Gençlik yıllarında Horasan'a bağlı Merv bölgesinde eşkiyalık ve haydutluk yapan *Musa b. Sâkir*, zamanla Halife *Me'mun*'un yanında ünlü bir müneccim haline gelecektir.²⁴ *Musa b. Sâkir*'in bu duruma gelmesi şu şekilde hülâsa edilmektedir; veliahtlığı döneminde Abbasi veliahtı *Me'mûn* ile Horasan bölgesinde bulunan Merv'de (809-813) yakın dostluk ilişkileri kuran *Musa b. Sâkir*, 813 yılında *Me'mûn*'un Halife olması üzerine üç oğlu ile beraber Bağdat'a gelerek onun himayesinde yaşamaya başlamıştır. *İlm-i nücûm* işi ile meşgul olduğu için bir süre sonra "*el-müneccim*" adıyla anılmaya başlamıştır.²⁵ *Mûsâ b. Şâkir*'in oğulları *Muhammed*, *Ahmed* ve

¹⁸ Cengiz Aydın, "Ebû Sehl b. Nevbaht", *DİA*, TDV Yayınları, c. X, İstanbul-1994, s. 228.

¹⁹ George Saliba, "The Role Of The Astrologer In Medieval Islamic Society", *Bulletin D'études Orientales, T. 44, Sciences Occultes Et Islam* (1992), s. 65; Ari Belenkiy, "Mâshâ'allâh ibn Atharî (Sâriya)", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. II, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 740-741.

²⁰ Zeki Tez, *a.g.e.*, s. 90.

²¹ İbn-i Haldûn, *a.g.e.*, s. 443.

²² İbnu'l-Kıftî, *Târîhu'l-Hukemâ'*, nşr. Julius Lippert, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1903, s. 241-242; Sâid el-Endelûsî, *Tabakatü'l Ümem*, Nşr. Louis Rızkullah Şeyho, Beyrut-1912, s. 55; İlhan Kutluer, "TABERÎ, Ömer b. Ferruhân", *DİA*, TDV Yayınları, c. XXXIX, İstanbul-2009, s.321

²³ Fuat Sezgin, *GAS*, VII, Institut für Geschichte der Naturwissenschaften, Leiden 1979, s. 103.

²⁴ Josep Casulleras, "Banû Mûsâ", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. I, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 92.

²⁵ Kazım Çeçen-Atilla Bir, "Beni Musa", *DİA*, TDV Yayınları, c. V, İstanbul-1992, s.450.

Hasan “Benî Musa” (Musa’nın Oğulları) diye anılmışlardır. Halife *Me’mûn*’un yakın arkadaşı olan *Musa b. Şakir*, zamanla öldükten sonra *Benî Mûsâ kardeşler* Halife *Me’mûn*’un himayesine girmiş ve yaptıkları çalışmalarla ona hizmet etmişlerdir.²⁶ Yine bu dönemde Abbasi sarayında çalışan diğer bir kişi *Yahyâ b. Ebû Mansûr* (ö. 845) olacaktır. Abbasi halifesi *Me’mûn*’un sarayında baş müneccimliğe kadar yükselecektir.²⁷ İran kökenliydi ve asıl adı *Firûzân*’ın oğlu *Bizîst* idi. Babası Abbasilerin ikinci halifesi *Mansur*’un hizmetinde çalışan bir müneccimdi. Bundan dolayı *Yahyâ*’nın gençliği Bağdat’ta geçmişti. İlk bilinen pozisyonu Halife *Me’mun*’un veziri *el-Fa’l b. Sehl* için müneccimlik yapmaktı. Ancak vezir *el-Fa’l b. Sehl*, 818 Şubatında öldürülünce, İslamiyet’i kabul ederek Arapça bir isim olan “*Yahyâ*” adını almıştır. Zamanla Halife *Me’mun*’un yakın arkadaşı oldu ve onun için çeşitli durumlarda astrolojik tahminlerde bulundu.²⁸ Yaşamının büyük çoğunluğunu müneccimlik yaparak geçirmiş ve yıldızların yerini tespit ederek onlardan bir takım anlamlar çıkarmaya (kehanet) çalışmıştır. *Yahyâ b. Ebû Mansûr*’un 845 yılında ölümünden sonra kendi nesebinden gelen ve yine müneccimlik işi yapan torunlarına *Benü’l-Müneccim (Âlü’l-Müneccim)* adı verilmiştir. Bu nesil Abbâsî halifelerinin koruyuculuğunda faaliyet göstermiş, müneccim olarak etkinlik sürdürmüşlerdir.²⁹ Bu konuda öne çıkan isim *Harun b. Ali b. Yahya b. Mansur el müneccim* olmuştur. İbn Hallikan “*Yahya b. Ebu Mansur el-Müneccim’un torunu olan Harun b. Ali b. Yahya b. Mansur el müneccim’in, Abbasi sarayında müneccimlik yaptığına; hafızlık, şairlik ve sosyal nitelikleri ile çok iyi bir bilgin olduğuna*” vurgu yapmıştır.³⁰ Öte yandan Halife *Me’mun* döneminde etkinlik gösteren müneccimlerin hepsinin erkek olduğunu söylemek yanlış olur. Bu dönemde faaliyet gösteren kişilerden biri de kadın bir kâhinedir. Bu kadın kâhine belki Abbasi sarayında müneccime olarak resmi bir görev almamıştır. Ancak zaman zaman halifenin talihine bakıp kendisine kehanetleri ile ilgili haberler göndermiştir. Nitekim bunu Abbasi hanedan üyeleri olan *el-Emin* ile *Me’mun* arasında yaşanan taht kavgasında görmekteyiz. *El-Emin* ile *Me’mun* arasındaki taht kavgası sırasında *Me’mun*’un yanında yer alarak Horasan’da *el-Emin* ile mücadele ettiği sırada, örneğine pek rastlanmayan kadın bir kâhine olan *Hasan b. Sahl b. Nevbaht*’ın kızı *Bevrân* ve *Me’mun*’un eşi arasında geçen bir diyalog dikkat çekmektedir. Buna göre, *Me’mun*’un eşi, kadın bir kâhine olan *Bevrân*’a “*usturlabı kaldır ve kocamın burcuna bak*” şeklinde bir talepte bulunmuştur. *Bevrân* da talihine baktığı *Me’mun*’un “*tahta bir alet ile başına bir kötülük geldiğini*” gördü. Bu haberi babası vasıtasıyla sarayda bulunan *Me’mun*’a çabucak yetiştirdi. Belirlenen zamanla *Me’mun*’un herhangi bir ahşabın yanına gelmesi sağlandı. Bu sırada *Me’mun*’un hizmetkârı kendisine tarak ve diş temizleyici getirdi. *El-Hasan*, hizmetçiye *Me’mun*’a bunları vermeden önce kendisinin kullanmasını emretti. Hizmetçi ahşap tarak ile saçını taramaya başladı, bir süre sonra hizmetçinin başı şişti ve hizmetçi hayatını kaybetti. Bu olaya şahit olan *Me’mun*, *el-Hasan*’ı hizmetine geri aldı. Ödül olarak *Bevrân*’a köylerinin geri verilmesini sağladı. Bu işte parmağı olduğu düşünülen Vezir *İbn Zeyyât*’ın (ö. 847) mallarına el konuldu.³¹

Abbasiler döneminde yine *Me’mun* zamanında saray müneccimlerinden biri olarak gösterilen kişilerin başında *Ya’kûb b. İshak el-Kindî* gelmektedir. 801 yılında doğan ve

²⁶ Donald Hill, *A History Of Engineering In Classical And Medieval Times*, Routledge, London-Newyork-2007, s. 339.

²⁷ Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, 1912, s. 50; Said El-Endülüsî, *Tabakatü’l-Ümem*, (Çev: Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul-2014, s. 142.

²⁸ Benno van Dalen, “Yahyâ ibn Abî Mansûr: Abû ‘Alî Yahyâ ibn Abî Mansûr al-Munajjim”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. II, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 1249-1250.

²⁹ Yavuz Unat, “Yahya b. Ebu Mansur el-Müneccim”, *DİA*, TDV Yayınları, c. XLIII, İstanbul-2013, s.242.

³⁰ İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-A’yan*, c. III, Translated: Baron Mac-Guckin de Slane, Mektebetu Lübnan (Librairie du Liban), Beyrut 1970. s. 604.

³¹ George Saliba, *a.g.m.*, s. 65.

“Arapların filozofu” olarak bilinen *Ya'küb b. İshak el-Kindî*, Halife *Me'mun* (813-833), Halife *Mu'tasım* (833-842), *el-Vâsık* (842-847) ve *el-Mütevekkil* (847-861) dönemlerinde Abbasi sarayı ile ilişkilendirilmektedir. Eski Yunan bilim ve felsefesinin özümsemesi ve benimsenmesinde Arap dünyasında en önemli rolü oynayan *Ya'küb b. İshak el-Kindî*, seleflerinin felsefi ve teolojik konularda “dünyanın sonsuz olduğu” tezini eleştirerek, yazdığı eserlerle bu düşüncüyü çürütmeye çalışmıştır.³² *Ya'küb b. İshak el-Kindî* yalnız felsefi ve teolojik konularla değil, aynı zamanda *ilm-i nücüm* ve münecimlik konularına da ilgi göstermiştir. IX. yüzyıl âlimlerinden biri ile arasında geçtiği rivayet edilen bir olay, *el-Kindî*'nin *ilm-i nücüm* ve münecimlik müessesesi ile ilgilendiği iddiamızı desteklemektedir. *Nizâmî 'Arûzî'* nin kaydettiği rivayete göre olay şu şekilde gelişmiştir;

“Aslen Yahudi kökenli olan *Ya'küb b. İshak el-Kindî*, bir gün Halife *Memün*'un huzuruna gelerek İslam İmamlarından üstün birinin yanına oturdu. O İmam *Ya'küb*'a ‘Sen Yahudi birisisin. Neden İslam İmamlarından üstün birinin yanına oturdun?’ diye sordu. *Ya'küb*, “senin bildiğini ben (de) bilirim, benim bildiğimi sen bilmezsin” şeklinde cevap verdi. O İmam *Ya'küb*'u münecim olarak tanırdı, Ancak onun diğer ilimleri bildiğinden haberi yoktu. Bu cevaba bozulan imam *Ya'küb*'a ‘bir kâğıt parçasına bir şey yazacağım, eğer sen ne yazdığımı bilersen, sana inanırım.’ Sonra şöyle bahse girdiler: ‘İmam *Ya'küb b. İshak*'a iddiayı kazanması halinde ona bir *redâi* (önü açık düğmesiz uzun elbise) vereceğini vaad ederken; *Ya'küb b. İshak* ise iddiayı kazanması halinde imama bir katur ve bin dinar değerinde ve sarayın önünde olan bir bina vereceğini ilan etti. Sonra imam bir kâğıt parçasının üzerine bir şey yazarak Halife *Me'mun*'un döşeginin altına bıraktı. Kendisine sıra gelen *Ya'küb b. İshak*, toprak bir levha istedi, kalktı, yüksekliği ölçtü ve talihini hazırladı. Yıldız falını toprak levhanın üstünde karıştırdı. Yıldızları tespit ederek sabitledi. Gizli ve saklı şartları yerine getirdi. Daha sonra Halife *Me'mun*'a dönerek şöyle dedi; ‘*Ya Emir'ul-Mü'minin*. O kâğıdın üzerinde yazılmış olanın ilki bitki, sonuncusu hayvan olmuştur.’ *Me'mun* döşeginin altına elini uzatarak kâğıdı aldı ve çıkardı. İmam oraya “*Musa'nın asası*” yazmıştı. Halife *Me'mun* çok şaşırды, İmam hayretlere düştü. Böylece iddiayı *Ya'küb b. İshak* kazanmış oldu.”³³

Ya'küb b. İshak Kindî'nin Halife *Me'mun* dönemindeki (813-833) icraatları ve kehanetleri bununla sınırlı değildir. O sırada kendisini himaye eden Abbasi halifesi *Me'mun*'dan bile çekinmeyerek Abbasi Devleti'nin akıbeti hakkında korkunç tahminlerde ve kehanetlerde bulunmuştur. İslam toplumunun durumuna ilişkin kıranlarla ilgili bir kitap yazan *Ya'küb b. İshak Kindî*, bu kitaba Cafer Sadık'a istinaden “*Eş-Şiatu Bi'l-Cefr*” (Cefir'in Yardımcısı) adını koymuştur. Bu kitapta *el-Kindî*, “*Abbasilerin gelecekte başına gelecek musibetlerden söz etmiş, Hicri 7. Yüzyılın ortalarında Bağdat'ın işgal ve istila edileceğini ve Abbasilerin çöküşünü, İslam toplumunun çöküşü ve dağılmasının izleyeceğini*” söylemiştir. *El-Kindî*'nin yazdığı bu kitabın varlığı günümüze ulaşmadı. Muhtemelen Bağdat'ın işgali ve istilası sonrasında İlhanlı hükümdarı *Hülağü Han* (1256-1265) tarafından Dicle nehrine atılan kitaplar arasında yer almıştır.³⁴

IX. yüzyılda Abbasi sarayında Halife *Me'mun*'un yanında münecim olarak çalışan son kişi *Sanad b. Ali* adı ile bilinen bir Yahudi'dir. Bağdat'ta çalışan ve Abbasi sarayında müşterileri bulunan Yahudi bir münecimin oğluydu. Kendisi de Bağdat'ta aktif bir şekilde matematik ve astronomi alanlarında çalışmıştı. Bir süre sonra Halife *Me'mun* için münecim olarak çalıştı. Zamanla halifenin etkisi ile İslamiyet'i kabul etmişti.³⁵

³² Jon Mc Ginnis & David C. Reisman, *Classical Arabic Philosophy: An Anthology of Sources*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge 2007, s. 1.

³³ Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, 1327, s. 88-89; Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *a.g.e.*, 2016, s. 76-77; Şehrezurî ve Beyhakî, *el-Kindî'nin Yahudi olduğunu ve zamanla İslamiyet'i kabul ettiğini vurgulamaktadır*. Bkz. Zahirreddin Ali bin el-Beyhakî, *İmam Tetimmat Şivan el-Hikme*, Lahor 1351, s. 25-26; Şemseddîn es-Şehrezurî, *Nüzheti'l-Ervâh*, Çev: Eşref Altaş, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015, s. 690.

³⁴ İbn-i Haldûn, *a.g.e.*, s. 442-443.

³⁵ Sonja Brentjes, “Sanad ibn 'Alî: Abû al-Tayyib Sanad ibn 'Alî al-Yahûdî”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. II, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 1011.

Abbasiler döneminde müneccimlerin saray ahalisi içinde görüldüğü bir diğer süreç ise *Mû'tezîd* dönemindedir (892-902). Bu dönemde dikkat çeken müneccimlerden biri *Sâbit b. Kurra*'dır. Abbasi sarayında müneccim olarak görev yapacak olan *Sâbit b. Kurra*, gençlik yıllarında Harran'da sarraflık yapmış, zamanla bu sanatını terk ederek Bağdat'a gelmiş; matematik, astronomi ve doğa bilimleri tahsil ederek kısa zamanda büyük bir şöhret kazanmıştır. Bir rivayete göre, Bağdat'ta *Muhammed b. Mûsâ b. Şâkir*'in eğitim halkasında bulunmuş ve hocası tarafından *Halife Mu'tazîd*'in huzuruna çıkarılmış ve bu halifenin özel müneccimleri arasına girmiştir. Diğer bir rivayete göre ise Halife *Muvaffak-billah*, oğlu *Mu'tazîd*'a hiddet ederek onu hapse attığı sırada, *Sâbit b. Kurra*'yı da onun hizmet ve refakatine tayin etmiştir. Bu sırada *Sabit b. Kurra*'yı yakından tanıyan *Mû'tezîd* hilafet makamına geçince onu halife sarayına müneccim olarak almıştır.³⁶

Abbasi halifesi *Mu'temid* (870-892) ve *Mû'tezîd* (892-902) dönemlerinde ise *Ebû Ma'sher el-Belhî* sarayda müneccim olarak görev almışlardır. 100 yaşına kadar yaşayan *Ebû Ma'sher* Bağdat Abbasi sarayının en büyük astroloğu olarak kabul edilmektedir.³⁷ 47 yaşına kadar hadis ilmiyle meşgul olan *Ebû Ma'sher el-Belhî* Horasan'dan ayrılarak Bağdat'a gelmiş, Abbâsî halifesi *Mu'temid-Alellah*'ın kardeşi ve ikinci veliahdı *Muvaffak*'ın hizmetine girmiş, sonunda çağının en büyük müneccimi (astroloğu) olmuştur. İlkçağ ve Ortaçağ düşünce anlayışına göre ay üstü âlemi, ay altı âlemini sürekli etkilemektedir. Bu ilkeden hareket eden *Ebû Ma'sher*, astronominin verilerine dayanarak *ilm-i nücûmu* temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre "zamanı belirleyen ve mevsimlerin meydana gelmesini sağlayan yıldızlar elbette ki her şahsın ahlâk, karakter ve psikolojik yapısı üzerinde de etkili olacaktır".³⁸ *Nizâmî 'Arûzî*'nin kaydettiğine göre *Ebû Ma'sher*'in *ilm-i nücûm*la ilgilenmesi *Ya'kûb b. İshak el-Kindî* ile yaşadığı rivayet edilen şu olaydan sonra başlamıştır. Şöyle ki;

"Taassup bilgilerinden olan Belh fıkıhçılarından bir fıkıhçı, bir bıçak aldı, bir astroloji kitabının arasına bıraktı, Bağdat'a gidip ve Ya'kûb b. İshak'ın dersinde oyalanarak, sonra bir anda onu öldürmek için fırsat kollamaya başladı. Bu amaçla ev ev dolaşıp, sonunda Bağdat'a ulaştı ve hamama gitti. Dışarı çıktı, temiz elbiselerini giydi, o kitabı yolda bıraktı ve Ya'kûb b. İshak'ın sarayına yöneldi. Sarayın kapısına varınca, sarayın kapısında duran altın koşumlu birçok eşek gördü. Ne Haşim oğullarından ne de Bağdat meşhurları ve diğer ünlülere rastladı ve uğradı. Ya'kûb'un önündeki halkaya girdi ve methederek şöyle dedi: 'Mevlana hakkında astroloji ilminden bir şey okumak istiyorum.' Ya'kûb b. İshak, şu şekilde cevap verdi. 'Sen doğu tarafından beni öldürmek için gelmişsin, astroloji ilmi okumak için değil. Fakat pişman olmuşsun, astroloji okuyacaksın, o ilimde kemale ereceksin, Muhammed (S.A.V) ümmetinde büyük müneccimlerinden biri sen olacaksın.' Oturan büyüklerin hepsi bu söze şaşırıldılar. *Ebû Ma'sher* Mükerrer geldi, bıçağı kitabın arasından çıkardı, kırıp, attı ve eğildi. 15 yıl eğitim gördü, astroloji ilminde ulaştığı o dereceye vardı.³⁹

Diğer taraftan Batı literatüründe de *Ebû Ma'sher* ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bu konuda *George Saliba*'nın verdiği bilgiler kayda değerdir. *George Saliba*, "*Ebû Ma'sher*'in hapisyanede bulunan Abbasi hanedan üyesi *Mû'tezîd*'i ziyaret ettiğini ve ona, üzerine yazı yazarak verdiği bir kumaş parçasında birkaç savaş ve mücadeleden sonra halife olacağını müjdelediğini ve bu

³⁶ İbnü'l Kiftî, *a.g.e.*, s. 115; İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ' Fi Tabakati'l-Atıbbâ'*, c. I, Kahire 1956, s. 215-216; Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, Çev: Melek Dosay Gökdoğan-Remzi Demir-Mutlu Kılıç, c. III, Babil Yayın Dağıtım, Ankara-2004, s.74; Ali Bakkal, *Harran Okulu*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006, s. 84.

³⁷ Keiji Yamamoto, "Abû Ma'shar Ja'far ibn Muḥammad ibn 'Umar al-Balkhî", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. I, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 11; *Ebu Ma'sher'in Bağdat Abbasi sarayında çalıştığına dair bilgilere Feganî'nin eserinde de rastlanmaktadır. Bkz. El Fergânî, Cevami İlm En-Nucûm ve Usul-El Harekât (Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları*, (Çev: Yavuz Unat), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 14.

³⁸ Muammer Dizer, "Ebu Ma'sher el-Belhî", *DİA*, TDV Yayınları, c. X, İstanbul-1994, s. 182.

³⁹ Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehar Makale*, Tashih: Muhammed Kazvinî ve Muhammed Muin, Tahran 1327, s. 88-89; Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, s. 77-78.

tahminin zamanla gerçekleştiğini, bunun üzerine halife olan *Mû'tezîd*'in, Ebû Ma'ser'e '*Seni unutmadım ve tahminin gerçekleşti, Sana ayda 100 dinar ödenek ve emlakta otuz (nazlan) veriyorum ve ben seni halifelikteki baş astroloğum yapıyorum ve sana derhal 1000 dinar armağan verilsin' dediğini*' dile getirmiştir.⁴⁰

4. Fatımilerde *İlm-i Nücûm* ve Müneccimlik

Arap-İslam devletlerinde özellikle Emeviler döneminde (661-750) başlayan *ilm-i nücûm* ve müneccimlik hareketleri Abbasiler döneminde (750-1258) yaygınlaşmıştı. Bu faaliyetler Abbasilerden koparak yeni bir güç haline gelen Fatımiler (909-1171) ve Endülüs Emevi Devleti (756-1031) dönemlerinde de görülmüştür.

Fatimî halifelerinin astronomi ve astroloji ilimlerine özel ilgi gösterdikleri tahmin edilmektedir. Bu konuda bilgiler veren İbn Hallikan, Fatımilerin dördüncü halifesi *Muiz-Lidînillâh*'ın (953-975) "*son derece zeki, kararlı, yüce fikirli, başarılı bir bilgin olduğunu ve astronomi-astrolojiye ilgi duyduğunu*" ifade etmiştir.⁴¹ Nitekim Kahire şehrinin kuruluşu esnasında *ilm-i nücûm* erbabı müneccimlerin toplandığı ve şehrin kurulması gereken yere inşa edildiği sırada ve şehre "*Kahire*" adının verilmesinin nedenleri arasında bir yıldız isminin olduğu ifade edilmektedir. Fatimi halifesi *Muiz-Lidînillâh* (953-975) günümüzdeki Kahire dolaylarının fethine ünlü komutanı *Cevher es-Sıkillî*'yi (ö. 992) göndermiştir. *Cevher es-Sıkillî* bölgeyi ele geçirdikten sonra burada bir şehrin kurulması için *ilm-i nücûm* erbabı olan müneccimleri çağırarak "*yıldızın kova burcunda doğduğu sırada temel atılmasını ve temelin etrafında bulunan direklere asılı bir şekilde bulunan iplerdeki zillerin çalması ile harekete geçilmesi gerektiğini*" söylemiştir. Fakat zillerin asılı bulunduğu iplere kargaların konması üzerine yıldızın Merih (Kahir) burcunda olduğu sırada askerler işaretin geldiğini sanarak ellerinde bulunan taşları temellere atmaya başlamaları hazırlanan temel atma planını alt üst etmiştir. Zira askerlerin temele taş atmaya başladıkları vaktin uygunsuzluğundan yakınan müneccimler "*eyvah! Merih (Kahir) yıldızı doğarken taşlar temellere atıldı*" demişlerdir. Böylece Merih (Kahir) yıldızı doğarken taşlar temellere atıldığı gerekçesi ile kurulan şehre *Kahire* adı verilmiştir.⁴²

Fatimi halifeleri arasında özellikle *el-Hâkim Biemrillah*'ın (996-1021) astronomiye karşı özel bir ilgisinin olduğu bilinmektedir.⁴³ Bir takım yasaklamaların yapıldığı ve halkın *ilm-i nücûm* erbabına tepki gösterdiği bir sırada Halife *el-Hâkim Biemrillah*'ın (996-1021) emrinde çalışan bürokrasinin müneccimleri koruma altına aldığı görülmektedir. Bu konuda bilgi veren İbn Hallikan, "*404/1013-1014 yıllarında ilm-i nücûm erbabının ülkeden kovulmasını isteyenlere karşı bu işle uğraşan müneccimlerin Kahire baş kadısına başvurarak haklarını savunduğunu ve Baş kadı Malik İbn Said'in de haklı bulduğu müneccimleri sürgüne göndermediğini*" dile getirmiştir.⁴⁴ Halife *el-Hâkim Biemrillah* döneminde (996-1021) *ilm-i nücûm* konusunda tanınmış bilim insanlarına da rastlanmaktadır. İbn Yûnus (950-1009) Halife *el-Hâkim Biemrillah* döneminin ilm-i nücûm işi ile uğraştığı bilinen en önemli bilim insanlarından biridir. *İbn Yûnus* bir müneccim (astrolog) olarak ün yapmıştı. Astrolojik

⁴⁰ George Saliba, *a.g.e.*, s. 67.

⁴¹ İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, s. 380.

⁴² Makrizî, *İttiazü'l-Hünefa bi-Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatimiyyine'l-Hulefa*, Thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, c. I. Kahire 1948, s. 159-160; Aydın Çelik, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ-2008, s. 11-12.

⁴³ İbn Hallikan, *a.g.e.*, II, s. 365-366; Aydın Çelik, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁴ İbn Hallikan, *a.g.e.*, III, s. 451.

tahminlerde bulunmak ve doğru sonuçlara ulaşmak için bu işle çok zaman harcardı.⁴⁵ Ancak *İbn Yunus*'un babası oğlunun bu işlerle meşgul olmasından çok hoşnut değildi. Bu konuda *İbn Hacer el-Askalani*, kıymetli bilgiler vermekteydi. *İbn Hacer el-Askalani*, babasının oğlu İbn Yunus'tan “*O müneccim ve sâhir (sihirbaz) biridir. Ondan hadis bile rivayet edilmez.*” dediğini nakletmektedir.⁴⁶ Muhtemelen babası, oğlu İbn Yunus'un *ilm-i nücum* işi ile uğraşmasını ve zamanının çoğunu müneccimliğe ayırarak sihir işleriyle uğraşmasını tasvip etmemiş olmalıdır.

Fatımilerin dışında bu sırada Kuzey Afrika'da *ilm-i nücum* ve müneccimlik konusunda öne çıkan isimlere de rastlamaktayız. Bunların başında gelen kişi *İbn Bannâ* olmuştur. Fas-Marakeş doğumlu olan *İbn Bannâ*, matematik ve astronomi alanlarında tanınmıştır. Marakeş'te en az 17 usta öğreticiden eğitim aldı. Ancak sık sık Marakeş yakınlarındaki bir yerleşim bölgesinde ikamet eden *Ebû Abdullah el-Hazmîrî*'nin (ö. 1279) yanına giderek onun ders halkasına katıldı. Hocası *el-Hazmîrî*'nin etkisi ile *ilm-i nücum* ve müneccimlik ile ilgilendi. Daha sonra büyük bir olasılıkla Kuzey Afrika'da bulunan *Merini* sultanı *Ebû Sâid*'in (1309-1331) hizmetinde bir müneccim olarak çalışmış ve yaptığı astrolojik öngörülerle (kehanetlerle) ölümünden sonraki 10 yıl içinde gerçekleşen olayları bildiği iddia edilmiştir.⁴⁷

5. Endülüs Emevîlerinde İlm-i Nücum ve Müneccimlik

Ortaçağ Arap-İslam dünyasının doğusunda bulunan Abbasiler ve Fatımilerde *ilm-i nücum* ve müneccimlik faaliyetleri görüldüğü gibi Arap-İslam dünyasının batısında bulunan Endülüs Emevîlerinde de bu faaliyetlere rastlanmıştır. İspanya'da tanınmış bir müneccim olan *İbn İshâk*, aslen Tunus kökenliydi. *İbn İshâk*'ın dışında İspanya'da müneccimlik işlerine bakan bir diğer kişi *İbn Ebû el-Ricâl el-Kayravânî*'ydi.⁴⁸

Endülüs'te müneccimlik işi ile uğraştığına şahit olduğumuz son kişi *Mesleme el-Mecrîti* idi. Büyük bir olasılıkla Endülüs Emevîleri döneminde (756-1031) *II. Hişam*'ın (976-1009) sarayda görev almış olmalıdır.⁴⁹ Gençlik yıllarında Endülüs Emevîlerinin başkenti olan Kurtuba'ya gelmiş ve yaşamının sonlarına kadar burada tanınmış bir müneccim olarak yaşamıştır.⁵⁰ 1006-1007 yıllarında gerçekleşen Satürn ve Jüpiter'in birleşimi ile de ilgilendi; bununla birlikte hanedan, harabe, katliam ve açlığın değişimini önceden haber verdi.⁵¹ *Mesleme el-Mecrîti*'ye *ilm-i nücum* ve müneccimlik konusunda atfedilen ve 1009 yılında yazdığı düşünülen en önemli eser “*Rütbetü'l el-Hâkim*” adlı kaynaktır. Bu kaynakla müneccimlik, astroloji ve büyü, gizli ilim konularını içeren meselelere değindiği ifade edilmektedir.⁵²

⁴⁵ David A. King, “Ibn Yûnus: Abû al-Hasan ‘Alî ibn ‘Abd al-Rahmân ibn Ahmad ibn Yûnus al-Sadafi”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. I, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 573; Goldstein, B.R., “Ibn Yûnus”, *The Encyclopaedia Of Islam*, (EL²) (İng.), Vol. III, s. 969.

⁴⁶ İbn Hacer el-Askalani, *Lisânü'l-Mizân*, c. IV, Beyrut 1390/1971, s. 232-233.

⁴⁷ Julio Samsó, “Ibn al-Bannâ: Abû al-‘Abbâs Ahmad ibn Muhammad ibn ‘Uthmân al-Azdî al-Marrâkushî”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. I, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 551-552.

⁴⁸ Julio Samsó, “Ibn Ishâq: Abû al-‘Abbâs ibn Ishâq al-Tamîmî al-Tûnisî”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. I, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 558-559.

⁴⁹ Mehmet Özdemir, “Hişam II”, *DİA*, TDV Yayınları, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 146-147.

⁵⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunun*, c. II, Arapçadan Tercüme Eden Rüstü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 567; J. Vernet, “al-Majrîti”, *Dictionary Of Scientific Biography*, Vol. IX, Editor In Chief: Charles Coulston Gillispie, New York 1981, s. 39-40; J. Vernet, “al-Majrîti”, *The Encyclopaedia Of Islam*, (EL²) (İng.), vol. VI, s. 1109-1110.

⁵¹ Josep Casulleras, Majrîti: “Abû al-Qâsim Maslama ibn Ahmad al-Hâsib al-Faradî al-Majrîti” *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. II, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 728.

⁵² Fuat Sezgin, *a.g.e.*, VII, s. 194-195; Fuat Sezgin, *a.g.e.*, IV, s. 294-298; Ömer Mahir Alper, “Mecrîti”, *DİA*, c. XXVIII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 278-279.

Sonuç

“Ortaçağ Arap-İslam Devletlerinde İlm-i Nücûm ve Müneccimlik” adı altında ele aldığımız bu makalemizde görüldüğü üzere İslam Peygamberi Hz. Muhammed tarafından kesin bir dile yasaklanmasına karşın *ilm-i nücûm* ve müneccimlik müessesesi Arap-İslam devletlerinde görülmüştür. Emeviler döneminde (661-750) tercüme hareketleri ile kendini gösteren *ilm-i nücûm* hareketleri ve müneccimlik müessesesi Abbasiler döneminde (750-1258) saray teşkilatında zirve yapmaya başlamıştır. Fatimiler ve Endülüs Emevileri de bu çemberin dışında kalmamışlardır. Tabii doğal olarak aklımıza “İslam’ın ilk yıllarında İslam Peygamberi Hz. Muhammed tarafından yasaklandığı için devlet ve toplum düzeyinde karşılık bulamayan *ilm-i nücûm* ve müneccimlik müessesesinin nasıl oluyor da yine halkını Müslümanların oluşturduğu ve siyasi bir organizasyon olan Emeviler, Abbasiler, Fatimiler ve Endülüs Emevileri dönemlerinde saray teşkilatında örneklerine rastlanabiliyor?” şeklinde bir soru geliyor.

Bu sorunun cevabını bir sebeple veya kesin bir cevapla açıklamak doğru değildir. Ancak *ilm-i nücûm* ve müneccimlik müessesesinin Arap-İslam devletlerinde ortaya çıkışı; İslamiyet’in ilk yıllarında haklı gerekçelerle eski Arap geleneklerini bir tarafa bırakarak yeni bir toplum oluşturma çabası sırasında veya Müslümanlığın yayılmaya başladığı sırada yaşanan heyecanın Hz. Muhammed’in ölümünden sonra azalması; Arap-İslam toplumunun Hz. Muhammed ve Dört Halife dönemlerinden sonra iktidarı ele geçiren Emeviler döneminde (661-750) Cahiliye devri geleneklerine yeniden sıcak bakması; müneccimlik, falcılık ve büyücülüğün Arap toplumunun cahiliye döneminden beri bilinmesi; Abbasiler döneminde (750-1258), özellikle batı ve doğu kaynaklarının Arapçaya çevrilmesi ile Halife Me’mun döneminde (813-833) İslam Rönesansı’nın yaşanması neticesinde *ilm-i nücûm* ve müneccimliğe hümanist bir yaklaşımla bakılması vb. sebeplerle açıklanabilir. Hatta *İlm-i nücûm* ve müneccimlik müessesesinin Arap-İslam devletlerinde ortaya çıkışını bu sebeplerin dışında başka sebeplerle de açıklanabilir. Fakat amacımız *ilm-i nücûm* ve müneccimlik müessesesinin Arap-İslam devletlerinde ortaya çıkışı sebepleri üzerinde durmak değil, bu ilmin ve müessesenin Arap-İslam devletlerinde işlevsel olarak kullanıldığını göstermektir. Bu açıdan *ilm-i nücûm* ve müneccimlik müessesesinin Arap-İslam devletlerinde ortaya çıkış nedenleri üzerinde fazlaca durmayı gerekli bulmuyoruz. Temelde Arap-İslam devletlerinde *ilm-i nücûm* ve müneccimlik müessesesinin görülmesini mütalaa etmek daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır.

İlm-i nücûm ve müneccimlik müessesesinin Arap-İslam devletlerinde bulunması İslami bir zayıflık değildir; bu insani bir zafiyettir. Zira insanoğlunun geleceğini merak etmesi, savaşta ve barışta siyasi sorumluluk doğurabilecek bir hamle yapmayı kolay kolay göğüsleyememesi ve en asgari düzeyde kendi talihini öğrenme arzusu taşıması doğal olarak *ilm-i nücûm* ve müneccimlik müessesesinin önceki devletlerde olduğu, sonraki devletlerle de olacağı gibi Arap-İslam devletlerinde görülmesine vesile olmuştur. Arap-İslam devletlerinde tahta çıkan siyasi iradenin de bir insan olduğunu unutmamak gerekir. Bu açıdan bakıldığında tahta çıkan Arap-İslam devleti hükümdarlarının *ilm-i Nücûm* ilgi duyması ve yanında -sarayda- müneccim bulundurması gayet doğal olmalıdır. Bazı hükümdarlar zaman zaman kendilerini bu ilme ve müneccimlere kaptırırken bazen de bu ilme itimat etmeyen ve müneccimlere sıcak bakmayan hükümdarlara da rastlanmıştır.

Netice olarak makalemizi şu şekilde hülasa edebiliriz; Ortaçağ Arap-İslam Devletlerinde *İlm-i Nücûm* ve müneccimlik müessesine en çok Abbasiler önem vermişlerdir. Yukarıda da değindiğimiz gibi Abbasiler döneminde (750-1258) sarayda birçok müneccime rastlanmaktadır. Nitekim sarayda birden çok müneccimin bulunmasından dolayı baş müneccimlik müessesesi tesis edilmiştir. Abbasilerin ikinci halifesi Mansur ve sonraki dönemlerde tahta geçen Me’mun dönemlerinde de baş müneccimlik müessesesine rastlanmaktadır. Fakat Fatimiler ve Endülüs

Emevileri dönemlerinde ise *ilm-i nücûm* ve müneccimlik müessesine rastlanmasına karşın, bu ilmin ve müneccimlik müessesesinin öneminin Abbasiler döneminde olduğu kadar olmadığı söylenebilir.

Kaynakça

- ALPER, Ömer Mahir, “Mecrîti”, *DİA*, c. XXVIII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 278-279.
- AYDIN, Cengiz, “Ebû Sehl b. Nevbaht” , *DİA*, c. X, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 227-228.
- AYDÜZ, Salim, “Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, İstanbul 1955, s. 159-207.
- _____, İstanbul Muvakkithaneleri ve Muvakkitleri, İBB Yayınları, İstanbul 2009.
- BAKKAL, Ali, “İslâm Astronomi Tarihinde İbn Rüşd: Büyük İslâm Filozofu İbn-i Rüşd”, *Diyanet Dergisi*, c. XLVIII, Sa. 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2013, s. 195-208.
- _____, *Harran Okulu*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006.
- BELENKİY, Ari, “Mâshâ'allâh ibn Atharî (Sâriya)”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. II, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 740-741.
- BRENTJES, Sonja, “Sanad ibn ‘Alî: Abû al-Tayyib Sanad ibn ‘Alî al-Yahûdî”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. II, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 1011.
- CASULLERAS, Josep, “Majrîtî: Abû al-Qâsim Maslama ibn Ahmad al-Hâsib al-Faradî al-Majrîtî” *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. II, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 727-728.
- _____, “Banû Mûsâ”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. I, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 92-94.
- ÇEÇEN, Kazım-BİR, Atilla, “Beni Musa”, *DİA*, c. V, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 450-451.
- ÇELİK, Aydın, *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2008.
- DİZER, Muammer, “Ebu Ma'ser el-Belhi”, *DİA*, c. X, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 182-184.
- EL FERGÂNÎ, *Cevami İlm En-Nucüm ve Usul-El Harekât (Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esasları)*, (Çev: Yavuz Unat), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2012.
- FAHD Toufic, *La Divination Arabe*, Universite de Strasbourg, Leiden 1966.
- _____, “Nudjûm”, *The Encyclopaedia Of Islam*, (*EL*²) (İng.), vol. VIII, Leiden 1995, s. 105-108.
- FEHD, Tevfik, “İlm-i Ahkâm-ı Nücum”, *DİA*, c. XXII, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 124-126.
- GOLDSTEIN, B.R., “İbn Yûnus”, *The Encyclopaedia Of Islam*, (*EL*²) (İng.), Vol. III, 969-970.

- HILL, Donald, *A History Of Engineering in Classical And Medieval Times*, Routledge, London-Newyork 2007.
- İBN HALLIKAN, *Vefeyatü'l-A'yan*, c. II/III, Translated Baron Mac-Guckin de Slane, Mektebetu Lübnan (Librairie du Liban), Beyrut 1970.
- İBN EBİ USAYBİA, *Uyûnu'l-Enbâ' Fi Tabakati'l-Atibbâ*, c. I, Kahire 1956.
- İBN HACER el-ASKALANÎ, *Lisânü'l-Mizân*, c. IV, Beyrut 1390/1971.
- İBN-İ HALDÛN, *Mukaddime*, c. I, Çev: Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul 2004.
- İBNU'L-KİFTÎ, *Târîhu'l-Hukemâ'*, nşr. Julius Lippert, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1903.
- KASAK, Enn, *Ancient Astrology As A Common Root For Science And Pseudo-Science*, Folklore Vol. XV, Tartu 2000.
- KÂTİP ÇELEBÎ, *Keşfu'z-Zunun*, c. II, Arapçadan Tercüme Eden Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *Keşfu'z-Zunun*, c. II, nşr. M. Şerafeddin Yaltkaya, Maarif Vekâleti, İstanbul 1943.
- KING, David A., "İbn Yûnus: Abû al-Hasan 'Alî ibn 'Abd al-Rahmân ibn Ahmad ibn Yûnus al-Sadafî", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. I, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 573.
- KUTLUER, İlhan, "TABERÎ, Ömer b. Ferruhân", *DİA*, c. XXXIX, TDV Yayınları, İstanbul-2009, s. 321-322.
- MAKRİZÎ, *İttiazü'l-Hunefa bi-Ahbari'l-Eimmeti'l-Fatimiyyine'l-Hulefa*, Thk. Cemaleddin eş-Şeyyal, c. I. Kahire 1948.
- MC GINNIS, Jon & REISMAN, David C., *Classical Arabic Philosophy: An Anthology of Sources*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge 2007.
- NALLINO, C. A., "Astroloji", *İA*, c. I, MEB Yayınları, İstanbul 1978, s. 682-686.
- NİZÂMÎ 'ARÛZÎ SEMERKANDÎ, *Çehar Makale*, Tashih: Muhammed Kazvinî ve Muhammed Muin, Tahran 1327.
- _____, *Çehâr Makâle*, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.
- ÖZDEMİR, Mehmet, "Hişâm II", *DİA*, c. XVIII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 146-147.
- PINGREE, D., "Astronomy and Astrology in India and Iran", *ISIS*, LIV, 1963, s. 241-242.
- SÂİD EL-ENDELÛSÎ, *Tabakatü'l Ümem*, Nşr. Louis Rızkullah Şeyho, el-Matbaatü'l-Katolikiyye, Beyrut 1912.
- _____, *Tabakatü'l-Ümem*, (Çev: Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma eserleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.
- SALIBA, George, "The Role Of The Astrologer In Medieval Islamic Society", *Bulletin D'études Orientales*, T. 44, *Sciences Occultes Et Islam*, 1992, s. 45-67.

- SAMSÓ, Juilo, “İbn al-Bannâ: Abû al-‘Abbâs Aḥmad ibn Muhammad ibn ‘Uthmân al-Azdî al-Marrâkushî”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. I, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 551-552.
- _____, “İbn Ishâq: Abû al-‘Abbâs ibn Ishâq al-Tamîmî al-Tûnisî”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. I, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 558-559.
- SEZGİN, Fuat, *Geschichte Des Arabischen Schrifttums (GAS)*, IV, Institut für Geschichte der Naturwissenschaften, Leiden 1971.
- _____, *Geschichte Des Arabischen Schrifttums (GAS)*, VII, Institut für Geschichte der Naturwissenschaften, Leiden 1979.
- _____, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. I, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2008.
- ŞEMSEDDİN es-ŞEHREZURÎ, *Nüzhetu'l-Ervâh*, Çev: Eşref Altaş, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015.
- TEZ, Zeki, *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1991.
- UNAT, Yavuz, Yahya b. Ebu Mansur el-Müneccim”, *DİA*, c. XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 242.
- VAN DALEN, Benno, “Yahyâ ibn Abî Mansûr: Abû ‘Alî Yahyâ ibn Abî Mansûr al-Munajjim”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. II, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 1249-1250.
- VERNET, J., “al-Majrîtî”, *Dictionary Of Scientific Biography*, Vol. IX, Editor in Chief: Charles Coulston Gillispie, New York 1981, s. 39-40.
- _____, “al-Madjrîtî”, *The Encyclopaedia Of Islam, (EL²)* (İng.), Vol. VI, s. 1109-1110.
- YAMAMOTO, Keiji, “Abû Ma’shar Ja’far ibn Muhammad ibn ‘Umar al-Balkhi”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, Vol. I, Editor-in-Chief Thomas Hockey, Springer, New York 2007, s. 11.
- ZAHİREDDİN ALİ BİN el-BEYHAKÎ, *İmam Tetimmat Şivan el-Hikme*, Lahor 1351.
- ZEKÎ, Salih, *Âsâr-ı Bâkiye*, Çev: Melek Dosay Gökdoğan-Remzi Demir-Mutlu Kılıç, c. III, Babil Yayın Dağıtım, Ankara 2004.

